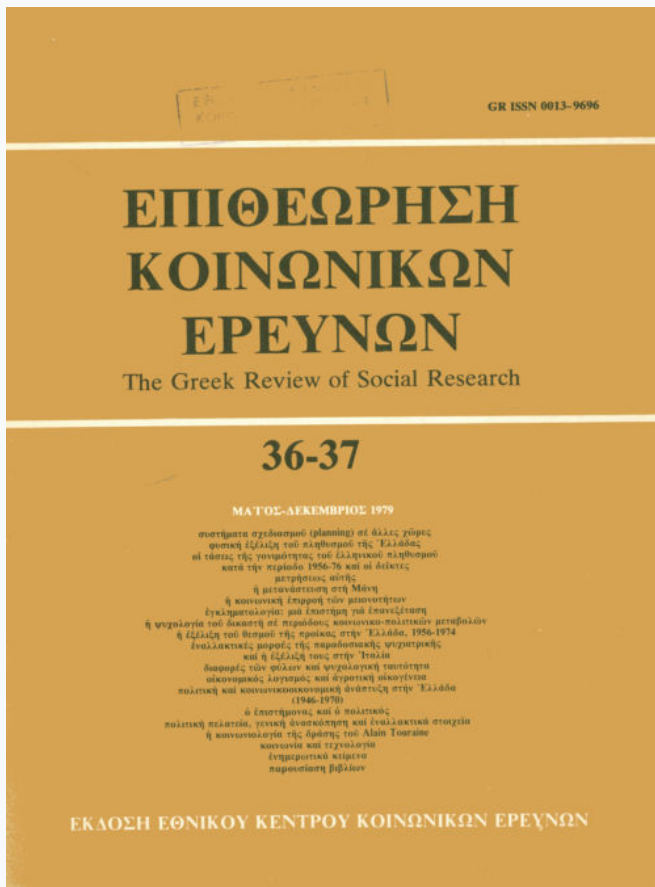

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια

Βασίλης Καραποστόλης

doi: [10.12681/grsr.463](https://doi.org/10.12681/grsr.463)

Copyright © 1979, Βασίλης Καραποστόλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καραποστόλης Β. (1979). Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια. *The Greek Review of Social Research*, 36, 365–371. <https://doi.org/10.12681/grsr.463>

οικονομικός λογισμός και άγροτική οικογένεια

του
Βασίλη Καραποστόλη

Ἡ μελέτη, τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια, τῶν καθυστερημένων οικονομικῶν περιοχῶν τοῦ κόσμου ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἔθεσε σὲ δοκιμασία τὶς ἔννοιες καὶ τὰ συμβατικά μεθοδολογικά ὄργανα τῆς οικονομικῆς θεωρίας ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τόσο πολλῶν ἰδιομορφιῶν καὶ ἀνομοιοτήτων ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτές, ἔθηκε ἀκόμα μὲ τρόπο καίριο καὶ ἄμεσο καὶ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς φύσης καὶ τῶν ὁρίων τῆς οικονομικῆς σκέψης γενικά ἢ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε καλύτερα, τὸ ζήτημα τῆς ἴδιας τῆς ἐπισημολογικῆς σύστασης τῆς οικονομικῆς σκέψης. Τὸ ἀντικείμενο τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης στὴν περίπτωση αὐτῆ—οἱ «ὕπανάπτυκτες χῶρες»—παρέπεπε πίσω στὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι ἀναπόφευκτη τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀφεταιριακῶν ἐπισημολογικῶν ὑποθέσεων ὅποιασδήποτε θεωρίας θὰ ἐπιχειροῦσε τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπανάπτυξης ἢ ἀκόμα τῶν πρωτογενῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

Πραγματικά, ὅταν ἡ οικονομικὴ ἔρευνα στράφηκε πρὸ συστηματικῶς τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς «περιφέρειες» ἢ καθυστερημένες οικονομίες, ἀντιμετώπισε ἓνα τεράστιο φάσμα ἀπὸ ἰδιουπίτες τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς δράσης τῶν διαφόρων φορέων, μιᾶς δράσης πού βέβαια περιέκλεινε καὶ ἀναδείκνυε μαζί ὀλόκληρο τὸ σύστημα ἀξιών πού ἐπικρατοῦσε στὶς κοινωνίες αὐτές στὴν ἐξεταζόμενη ἱστορικὴ περίοδο.

Τὸ δῆλημα μπροστὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ ἔρευνα ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας: εἴτε θὰ θεωροῦσε τὶς ἰδιουπίτες αὐτές σάν «ἀνωμαλίες» ἢ «παρεκκλίσεις» ἀπὸ ἓνα ὑπόδειγμα οικονομικῶν σχέσεων καὶ συμπεριφορᾶς μὲ κεντρικὸ ἀξίονα τὸν ὀρθολογισμό ἔτσι ὅπως τὸν ἀντίλαμβανόταν ἡ σύγχρονη θεωρία, εἴτε θὰ ἀπέδιδε μιὰ ἀποκλειστικὴ ταυτότητα στὸ «ὀρθολογικὸ» σύστημα τῶν ὑπανάπτυκτων οικονομῶν καὶ χῶρων μὲ δική του ἐσωτερικὴ καὶ «εἰδοποιῶ» λογικὴ.

Ὅπωςδήποτε, σὲ γενικούς ὅρους, αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δῆλημα πού ἀντιμετωπίζει κάθε συνείδηση, ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀναλύσει μιὰ «ἄλλη» συνείδηση καὶ μάλιστα ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιά, ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ξεπηδᾷ αὐτόματα ἡ παρόρμηση νὰ θέσει ἢ «ἐρμηνεύουσα» συνείδηση τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης καὶ νὰ κρίνει ὅ,τιδήποτε βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὰ δικά της μέτρα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμως γνώση ἀρχίζει, ὅταν ἀκριβῶς ἐξουδετερώνεται—καὶ στὸ μέτρο πού συμβαίνει αὐτὸ—ἡ αὐθόρμητη αὐτὴ ἀναγωγικὴ τάση τῆς συνείδησης πού ὑπερβαίνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐλευθερώνει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνίχνευση «γεγονότων» καὶ μηχανισμῶν ἀντὶ «νοημάτων».¹

1. Βλέπε Μ. Godelier, «Rationality and Irrationality in Economics», *Monthly Review Press*, New York 1972, σελ. 304.

ΕΓΧΕΙΡΗΔΙΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Ἄλλοτε ἴσως ἔστω ἡ ἀποδοχὴ τῶν κοινωνικῶν, πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὰ φαινόμενα αὐτά, σάν ἀυθόπαρκτων ὄντοτήτων, μὲ λειτουργίες πού διέπονται ἀπὸ ἴδιους κανόνες—συνισταμένες τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης—χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει μιά προσφυγὴ σ' ἓνα περιπτωσιολογικὸ «ἱστορικισμό». Μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ εἶναι ἐφικτὴ ἡ πληρέστερη κατανόηση ὄχι μόνο τῆς οικονομικῆς διάρθρωσης καὶ τῶν θεσμῶν στὶς ὑπανάπτυκτες περιοχὲς ἀλλὰ καὶ τοῦ «πνεύματος» πού διακατέχει τὰ ὑποκείμενα τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς δραστηριότητος καὶ γενικότερα τοῦ πολιτισμοῦ τους. Γιατὶ, ἀλήθεια πὼς ἄλλῶς εἶναι δυνατό νὰ μὴ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ἀλλοιῶ» στὴν οικονομικὴ συμπεριφορά, τὴ στάση καὶ τὴς ἀντιλήψεως τῶν ἀτομικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συλλογικῶν φορέων στὶς κοινωνίες αὐτές, ἂν δέν ἔχει πρῶτα ἀναγνωριστὸ τὸ γεγονός πὼς ὑπολανθάνει μιά ἐγγενῆς καὶ ἀντικειμενικὴ λογικὴ στὶς ἐκφράσεις αὐτές πού διαφεύγει τελικὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς ἰδεοκρατικῆς συλλογιστικῆς;

Στὸ κείμενο αὐτὸ, θὰ προσπαθήσουμε ἀκριβῶς νὰ ἐντοπίσουμε μερικoὺς ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ «ἀνορθολογισμοῦ» στὸν ἀγροτικὸ τομέα—πού κατ' ἐξοχὴ θεωρεῖται καθυστερημένος οικονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς οικονομίας—, προσδιορισμοὺς πού θὰ ἀναφέρονται στὴν πρωτογενῆ ὀργανωτικὴ μονάδα στὸ χωρὸ αὐτὸ, τὴν οἰκογένεια. Ἡ οικονομικὴ συμπεριφορά καὶ γενικότερα ὁ οικονομικὸς «τρόπος σκέπτεσθαι» θὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ δομὴ τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας, τὶς λειτουργίες της καὶ τὰ ἰδεολογικὰ σχήματα πού ἀναδύονται καὶ δεσπάζουν μέσα στὰ πλαίσια τῆς. Σίγουρα, πρόκειται γιὰ μιά εὐαισθητὴ σύνδεση, γιατί ἰδιαίτερα στὸν ἀγροτικὸ χωρὸ εἶναι πολλὲς φορὲς δύσκολο νὰ διακριθοῦν, ἔστω καὶ θεωρητικὰ, ὄχι μόνο οἱ «δομές» ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς «μορφές» ἐξαιτίας τοῦ πολυσύνθετου καὶ τῶν δύο καὶ τῆς συνύπαρξης πολλῶν καὶ διαφορῶν ἱστορικῶν ἀποτελεσμάτων μέσα σὲ αὐτές, ἀλλὰ καὶ οἱ αἰτίες ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα. Γιὰ μιά σφαιρικὴ θεωρητικὴ σύλληψη ἔχει ὁποσδήποτε σημασία τὸ γενικὸ αὐτὸ πρόβλημα, δηλαδή τὸ ἂν οἱ διάφοροι τύποι ὀργάνωσης μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἐσωτερικὴ πρῶτα κατανομὴ ἐργασίας, σύνθεση, παραγωγικὴ καὶ ἀναπαραγωγικὴ λειτουργία καὶ τὶς ἀναγκαϊότητές τους, διαμορφῶνουν τέτοιες ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴν οικονομικὴ συμπεριφορά, πού τείνουν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς ἀγρότες ἀπὸ «ὀρθολογικὲς» ἀρχές, ὅπως «μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους», «ἄριστη ἀξιοποίηση τῶν διαθέσιμων εὐκαιριῶν» κτλ., ἢ ἂν εἶναι οἱ ἀντιλήψεις αὐτές—σηματισμένες μέσα ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοῦ— πού καθοδηγοῦν μιά τέτοια συμπεριφορά, καὶ συντηρῶντας ταυτῶχρονα ἀντιπαραγωγικοὺς ὀργανω-

τικoὺς τύπους φέρουν τὸ κύριο βάρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ γενικότερη ὑτέρεση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα. Ἐμᾶς θὰ μᾶς ἀπασχολήσει κυρίως μιά εἰδικότερη ὄψη τῆς ἐξαιρετικὰ πολυπλευρῆς σχέσης τῶν δύο αὐτῶν διαδικασιῶν: θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε μερικὲς γενικὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν οικονομικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀγροτῶν καὶ στὶς λειτουργίες τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας.

Εἶναι τόσες οἱ ἱστορικὲς, οικονομικὲς καὶ γεωγραφικὲς διαφοροποιήσεις ἀνάμεσα στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς ὄχι μόνο σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο ἀλλὰ μερικὲς φορὲς καὶ μέσα σὲ μιά μόνο χώρα, ὥστε ἓνα τέτοιο ἔγχειρημα νὰ ἀποβαίνει ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ ἐπιπλέον νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι προσεγγίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μιά γενικὴ θεωρία τῆς σχέσης ἀγροτικὴ οἰκογένεια-οικονομικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀγροτῶν. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὸ ὅτι θὰ ἦταν πρῶμο καὶ παρακινδυνευμένο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ μιά γενικὴ θεωρία στὰ ζητήματα αὐτά, ἀφοῦ ὁλίς πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει νὰ βεῖται τὶς ἀρχές καὶ τὶς κατευθύνσεις τῆς ἡ οικονομικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ ἡ οικονομικῆς κοινωνιολογίας,² τὰ περιθώρια τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ περιορίζουν τὸ στόχο μας στὴ συναγωγή ὀρισμένων τυπικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς παραπάνω σχέσης.

Κάνοντας ἀρχὴ ἀπὸ τὸν ἓνα πόλο τῆς σχέσης πού ἐξετάζουμε, δηλαδή τὴν οικονομικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀγροτῶν, εἶναι ἀναγκαῖο πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ διευκρινίσουμε σὲ τί συνίσταται αὐτὸ πού γενικὰ θεωρεῖται «ὀρθολογικὴ» οικονομικὴ συμπεριφορὰ κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ὁποίας ἡ πρακτικὴ τῶν ἀγροτῶν παρουσιάζεται σάν ἓνα εἶδος «παραμόρφωσης».

Δύο ἀρχές θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ διέπουν τὴ συμπεριφορὰ αὐτὴ: ἡ «ἀρχὴ τῆς μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους» καὶ ἡ «ἀρχὴ τῆς ἄριστης ἀξιοποίησης τῶν εὐκαιριῶν». Ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρῶτὴ ἔχει συχνὰ διαπιστωθεῖ πὼς οἱ ἐπιλόγες τῶν ἀγροτῶν στὴ δικαστικὴ τῆς παραγωγῆς δέν συμβιβάζονται μὲ τὴ μεγιστοποίησιν τοῦ κέρδους καὶ φαίνεται σάν οἱ προσπάθειές τους νὰ συγκλίνουν πρὸς διαφορετικοὺς στόχους ἀπ' αὐτὸν τοῦ maximum καθαροῦ χρηματικοῦ κέρδους (ὅπως εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἰκανοποίησης καὶ ἡ ἐξασφάλιση γενικῶν ὄρων εὐημερίας γιὰ τὴν οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ χρηματικὰ μεγέθη). Αὐτὴ ἡ ἀπουσία μῆς «ποσοτικῆς» ὀπτικῆς σὲ σχέση μὲ τὴν παραγωγικὴ τὴν δραστηριότητα, ἢ καλύτερα ἡ ἀδυναμία νὰ ληφθοῦν ὀψη «ὑπολογιστικὰ» στοιχεῖα στὸν προγραμματισμὸ τῆς δράσης τους, δέν μπορεῖ παρά νὰ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ὀργανικῶν αἰτιῶν, ριζωμένων στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ὅταν δέν εἶναι

2. Ibid., σελ. 249. Ἐπίσης E. Leclair, «Economic Theory and Economic Anthropology» in *American Anthropologist*, no 64.

δυνατή ή σύλληψη ενός ποσοτικού μεγέθους—όπως είναι τό χρηματικό κέρδος—πού είναι παράγωγο άλλων ποσοτικών μεγεθών, τών στοιχείων κόστους, αυτό δέν μπορεί παρά να σημαίνει πώς ύποβόσκει μιά θεμελιακή δυσχέρεια διαχωρισμού τών μεγεθών αυτών και κατά συνέπεια μιά έλλειψη δυνατότητας να συγκριθούν μεταξύ τους.

Πιό συγκεκριμένα, αυτό που είναι δύσκολο να άπομονωθεί δέν είναι οί διάφορες εισροές στην άγροτική παραγωγή που μπορούν να μετρηθούν και να έλεγχθούν, αλλά τά έξοδα της εργασίας.

Ο άγρότης-μέλος της οικόγενειας κατά την παραγωγική του δραστηριότητα παρέχει ο ίδιος ταυτόχρονα εργασία και γη συνδυάζοντάς τα μέ τό κεφάλαιο, και τά έξοδα που άποκομίζει συμπυκνώνουν τόσο την άμοιβή της εργασίας του όσο και την άμοιβή γιά τό επιχειρηματικό ή διαχειριστικό του έργο μέσα στά πλαίσια της οίκογενειακής άγροτικής εκμετάλλευσης. Τό γεγονός ότι δέν έμφανίζεται ή κατηγορία του μισθοϋ, του στερεί τή δυνατότητα να ύπολογίσει τό καθαρό κέρδος σάν σύνολο αλλά και τήν άποδοτικότητα του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί· τελικά ή δυσχέρεια αυτή έπηρεάζει όλες τίς οικονομικές κατηγορίες που ύπεισέρχονται κανονικά στόν ύπολογισμό της μεγιστοποίησης του κέρδους μιάς άγροτικής εκμετάλλευσης, δηλαδή τήν έγγιο προόδο, τήν τιμή, τόν τόκο. Έξάλλου, ή ίδια ή μεταχείριση της εργασίας μέσα στην οίκογενειακή άγροτική παραγωγή έπιτείνει τά προβλήματα που έμφέρε ή έγγενής αυτή περιπλοκή σχετικά μέ τό διαχωρισμό και τή μέτρηση της άποδοτικότητας τών «συντελετών παραγωγής». Θά δοϋμε λίγο παρακάτω πώς ή θέση και ή «άντιοικονομική» χρήση της εργασίας στην άγροτική παραγωγή έχει σάν γενεσιουργό της αίτια τίς καθολικότερες και όχι μόνο τίς οικονομικές άπαιτήσεις της όργανωτικής μονάδας, δηλαδή της οίκογενειας.

“Όσον άφορά στην «άρχή της άριστης άξιοποίησης τών εύκαιρών», έχει επίσης παρατηρηθεί πώς οί άγρότες συχνά παρουσιάζουν αυτό που θά μπορούσε να όνομαστεί «επιχειρηματική παραίτηση», δηλαδή άπρωμια γιά τήν άνάληψη επιχειρηματικών κινδύνων άκόμα και σε σφαίρες δραστηριότητας, όπου οί προοπτικές φαίνονται εϋδαίονες. Η έπιφυλακτικότητα αυτή εκδηλώνεται πιό έντονα, όταν πρόκειται να εισαχθεί καινούργια τεχνολογία σε διάφορες μορφές στόν άγροτικό τομέα και προτοιμάζεται μιά κλιμάκωση τών έπενδύσεων στην ύπαιθρο μέ σκοπό τήν αύξηση του άγροτικού προϊόντος. Θά ήταν όμως έξαιρετικά βεβιασμένο να άποδώσει κανείς τήν αντίδραση αυτή άπέναντι στην έλευση της τεχνολογίας σε μιά «στενότητα άντιλήψεων» ή σε όποιαδήποτε άλλη συντηρητική προδιάθεση. “Όπως ή έπενδυτική και γενικότερα ή επιχειρηματική συμπεριφορά στους έξω-άγροτικούς

τομείς ρυθμίζεται από κανόνες «άναλλαγής», τό ίδιο συμβαίνει ούσιαστικά και στόν άγροτικό τομέα, αλλά σε άλλο επίπεδο. Είτε ό επιχειρηματίας εφαρμόζει συνειδητά τίς τεχνικές της «λήψης αποφάσεων» (decision-making) και τών κανόνων παιχνιδιού (gambling rules) είτε όχι, οί έπιλογές του διαγράφουν σε τελευταία άνάλυση ένα σχήμα άναλλαγής άνάμεσα στόν παρόντα κίνδυνο και τή μέλλουσα άπόδοση, σταθμιζόμενα μέ συντελεστές πιθανότητας και «παράπλευρων άποτελεσμάτων» (side effects). Παρόμοια, ό άγρότης-παραγωγός άντιπαραβάλλει τό παρόν μέ τό μέλλον και σταθμίζει τήν προσφερόμενη τεχνολογία αλλά μέ διαφορετικούς συντελεστές, που δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στό στοιχείο της άβεβαιότητας και έπιπλέον συγκρατούν τό εύρος της άναλλαγής τόσο από τήν άποψη χρονικού μήκους όσο και όγκου τών άναλλασσομένων μεγεθών. “Ισως μάλιστα, από μιά άποψη, ή διαχρονική καμπύλη άναλλαγής τους άνάμεσα στό παρόν και τό μέλλον να άναπαριστά μιά πιό σύνθετη θέση της πραγματικότητας και της δυναμικής της, κι αυτό από τή σκοπία ενός «risk lover».

ή άγροτική οικόγενεια και οί λειτουργίες της

Θά έξετασθεί τώρα ή οίκογενεια σάν όργανωτική μονάδα στόν άγροτικό χώρο μέσα στά πλαίσια της όποιας συντελείται κυρίως ή άγροτική παραγωγή τίς περισσότερες υπανάπτυκτες αλλά και άνεπτυγμένες χώρες σήμερα και άναπτύσσονται ιδέες και συστήματα άξίων που έπιδρούν άμεσα στις οικονομικές άποφάσεις τών άγρότων. Θά πέρασουμε γιά λόγους τόσο συστηματικούς όσο και ούσιαστικούς από τή θεώρηση της οίκογενειακής δομής στις καθυστερημένες σχεδόν φυσικές άγροτικές οικονομίες, στις περισσότερο σύγχρονες μορφές άγροτικής οίκογενειας.

Στίς πρώτες, μικροί παραγωγοί μέ τή βοήθεια άπλου έξοπλισμού και της εργασίας τών οίκογενειών τους καλύπτουν τίς καταναλωτικές άνάγκες της οίκογενειας και έπιπλέον έξοφλούν τίς ύποχρεώσεις τους πρός τά έξω, δηλαδή πρός τούς κατοχούς της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Έξιοσημείωση είναι τό ότι οί βασικές αυτές λειτουργίες φαίνονται πώς άναπαράγονται σε μιά πολύ σταθερή βάση καθώς μέσα στην ίδια τήν οίκογενεια ξεπηδούν δυνάμεις αντίστασης άπέναντι πρώτα άπ' όλα στην πρόοδο της έμπορευματοποίησης της παραγωγής της και κατά συνέπεια στόν έκχρηματισμό της.

“Όπως έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες,³ σε όρισμένες τέτοιες άγροτικές κοινότητες, οί πα-

3. Βλέπε Sutti Ortiz, «Reflections on the Concept of 'Peasant Culture'», and «Peasant 'Cognitive Systems'» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, 1971.

ραγωγοί είναι άπρόθυμοι νά πουλοῦν τήν παραγωγή τους σέ τρῶφιμα καί προτιμοῦν νά κατακρατοῦν μεγάλο μέρος τῆς, ἀκόμα καί διαν τούς προσφέρονται ὑψηλές τιμές. "Ἄλλοτε διαθέτουν σέ χαμηλότερες τιμές τίς ποσότητες αὐτές σέ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητας ἢ συγγενεῖς, φροντίζοντας πάντως νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαραίτητα γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας. Σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα ἡ πράξη τῆς πώλησης θεωρεῖται σάν ἠθικά ἐπιλήψιμη, καί αὐτό παίρνει τή μορφή μιᾶς παγιωμένης σχεδόν παραδοσιακῆς ἀπαύρευσης. "Ὁμως, αὐτός ὁ ἠθικός κανόνας πού καταδικάζει τίς συναλλαγές παῦει νά ἰσχύει, ὅταν πρόκειται νά πουληθοῦν προϊόντα πού δέν κρίνονται βασικά γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας, ὅπως π.χ. καφές, φρούτα κτλ. Τότε ὄχι μόνο ἀκυρώνονται οἱ ἠθικές δεσμεύσεις ἀλλά οἱ παραγωγοί ἀναζητοῦν οἱ ἴδιοι ἀγοραστῆς καί μάλιστα αὐτοῦ πού εἶναι διατεθειμένο νά καταβάλουν τίς ὑψηλότερες τιμές, ἐνῶ παράλληλα συνεκτιμῶνται τά μεταφορικά ἐξοδα καί ἄλλα ἐξωτερικά ὀφέλη πού θά προκύψουν ἀπό τή συναλλαγή καί τίς ἐμπορικές ἐπαφές.

Ἡ ἀβεβαιότητα λοιπόν γιά τή συγκομιδὴ ἀλλά καί κατὰ συνέπεια γιά τὴν τύχη τῆς οἰκογένειας καί ὀλόκληρης τῆς κοινότητας μπροστά στό ἐνδεχόμενο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τόσο ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες τῆς ἴδιας κοινότητας ὅσο καί ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες διαφορετικῶν κοινότητων, εἶναι αὐτὴ πού προκαλεῖ τὸν ἠθικὸ αὐτὸ «δυσίμων», τόσο χαρακτηριστικὸ ἄλλωστε στίς καθυστερημένες κοινωνίες.⁴

Ἀπέναντι στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματοποίησης, ἡ οἰκογένεια πού βρίσκεται ἀκόμα στήν κατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας κινητοποιεῖ καί μέ ἄλλους τρόπους τίς ἠθικο-πνευματικῆς τῆς δυνάμεις· ὁ συχνά συναντῶμενος ἐξισωτισμός⁵ ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας πού τίς περισσότερες φορές ἐπιβάλλεται ἀπό τά πάλιν, δηλαδή ἀπό τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας, εἶναι ἕνας ἀπὸ αὐτούς. Τά μέλη τῆς οἰκογένειας ὀφείλουν νά ἀντιμετωπίζουν ἴσες εὐκαιρίες, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀξιοποίηση κάθε εὐκαιρίας πού παρουσιάζεται στά μέλη τῆς οἰκογένειας θά πρέπει νά μὴν ὀδηγεῖ σέ ἀνάπτυξη τῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στά μέλη—καί ἐπομένως σέ διάσπαση τῆς συνοχῆς καί μείωση τῆς συλλογικῆς οἰκογενειακῆς εὐημερίας. Τό ἂν θά συμβεῖ κάτι τέτοιο κρίνεται φυσικὰ εἴτε ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας εἴτε ἀπὸ ἕνα εἶδος οἰκογενειακοῦ συμβουλίου.

Στὴ μετάθεσή αὐτῆ τῶν ἀποφάσεων ἀπὸ τὸ ἄμεσα ἐνδεχόμενο μέλος στὸν ἀρχηγὸ ἢ σέ συλλογι-

κὸ ὄργανο τῆς οἰκογένειας, ὀφείλεται μιὰ σειρά φαινομένων παθητικότητας στὴ στάση τῶν ἀγροτῶν, ὅπως εἶναι ὁ φαναλισμὸς καί ἡ τάση πρὸς καθυπόταξη. Θὰ ἦταν πιὸ ἀκριβὲς ἂν λέγαμε πὸς ἡ ἱεραρχικὴ δόμη τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἐξαναγκαστικὴ ἰσότητα τῶν μελῶν ἐπιτείνουν τὸ φαναλισμὸ πού σχεδὸν αὐτόματα γεννιέται στὴ σκέψη τῶν ἀγροτῶν ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν συνθηκῶν πού ἐπιρεάζουν τίς καλλιέργειες. Πάντως, στὸ μέτρο πού ὑποχωρεῖ ἡ ἀβεβαιότητα σχετικὰ μέ τίς κλιματολογικῆς ἐπιπτώσεις πάνω στὴν παραγωγή (π.χ. μέ τὰ ἀρδευτικά ἔργα), παραχωρεῖ καί ὁ φαναλισμὸς τὴ θέση πού στὴ θετικὴ σκέψη καί τὴ στοιχειώδη ἔστω οἰκονομικὴ στρατηγικὴ.⁶

Ἡ «ἐσωστρέφεια» πού ἐντοπίζεται στίς οἰκογένειες ἀκόμα στρέφει ὑποχρεωτικὰ τὴν προσοχὴ στίς ἐσωτερικῆς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια καί στὸ χαρακτῆρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητάς τῆς, πού οἱ θεματικῆς ἰδιότητές του ἀποτελοῦν τὸν κρῖκο πού συνδέει τίς πρωτόγονες μέ τίς σύγχρονες οἰκογενειακῆς μονάδες. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ἰδιότητες αὐτές μεταφέρονται ἀπὸ τίς παραδοσιακῆς στίς πιὸ σύγχρονες μορφές τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας καί φαίνεται σάν νά ἀποτυπώνονται σ' αὐτές μερικὰ γνωρίσματα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, πού δέν ἐσθῆσαν πᾶρ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη. Δέν εἶναι ἀπαραίτητο, γιά παράδειγμα, νά εἶναι ἀνεπτυγμένη στὴ σύγχρονη ἀγροτικὴ οἰκογένεια ἡ αὐτοκαταλῶση (ὅπως εἶναι στίς πρωτόγονες οἰκογένειες) γὰ νά θεωρηθεῖ πὸς ὁ οἰκονομικὸς τῆς προσανατολισμὸς εἶναι βασικὰ καταναλωτικὸς.

Στὴ φυσικὴ οἰκονομία, ἡ ἀνθρώπινη οἰκονομικὴ δραστηριότητα κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ἀπλῆς παραγωγικῆς μονάδας. Ἡ μονάδα αὐτὴ, πού ἀποτελεῖ τὴ μικρὴ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση, εἶναι ταυτόχρονα μονάδα παραγωγῆς καί κατανάλωσης καί ἕνα μέρος μόνο—κυμαινόμενο ἀνάλογα μέ τὸ βαθμὸ ἐμπορευματοποίησης στὸν ὁποῖο ἔχει φθάσει ἡ μονάδα—διατίθεται γιά ἀνταλλαγές.

Τὸ γεγονός αὐτὸ εἰσάγει ἕνα ποιοτικὸ στοιχεῖο στὸν οἰκογενειακὸ προϋπολογισμὸ σέ βάρος τοῦ ποσοτικῆς χαρακτῆρα, πού θά ὀφείλε νά ἔχει ἂν ἡ μεριστοποίηση τοῦ χρηματικῆς κέρδους ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ τὴν ἐπιδίωξη.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἐσωτερικῆς σχέσεις ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἔκβαση τῶν ἐνδεχομένων συγκρούσεων στίς προτιμήσεις τῶν μελῶν καθορίζουν τὸ εἶδος τῶν ἀναγκῶν πού πρόκειται νά ἰκανοποιηθεῖ ἡ παραγωγή τῆς οἰκογένειας καί κατὰ συνέπεια τὴ συνήθεια τῆς παραγωγῆς σέ περι-

4. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, «The Cultural Role of Cities» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*.

5. Βλέπε Sutti Ortiz, ἑ.ἄ.

6. Βλέπε D.T. Myren, *The Role of Information in Farm Decisions under Conditions of High Risk and Uncertainty*. First International Research Symposium on the role of communications in agricultural development.

πτωση που αυτή αποτελείται από περισσότερα από ένα προϊόντα. Οι ύποκειμενικές αξιολογήσεις για την ένταση των αναγκών προσδιορίζουν και την ποσότητα του κάθε παραγομένου προϊόντος και επιπλέον το βαθμό υποκατάστασης ανάμεσα στα παραγόμενα προϊόντα.⁷ Το *αν* δηλαδή θα καλλιεργηθούν—και σε ποιά έκταση—το Α ή το Β προϊόν δεν *άποφασίζεται* αποκλειστικά πάνω στη βάση της συγκριτικής *άποδοτικότητας*, αφού είναι πιθανό και τα δύο να είναι *άπαραίτητα* για τη διαβίωση της οικογένειας και *έπομένως* να περιορίζεται η δυνατότητα για την πώληση του προϊόντος που θα προκρινόταν με «*ορθολογικές*» μεθόδους *σάν* πίο προσοδοφόρο. Το σημείο *ισορροπίας* ανάμεσα στην «*καμπύλη μετασχηματισμού της παραγωγής*» και την «*καμπύλη *άδιαφορίας**» που εκφράζει τους *συνδυασμούς* των *επιθυμητών αγαθών*, δεν *ορίζεται* από *δυνάμεις* που *δρουν ανεξάρτητα* από την κάθε πλευρά (την κάθε καμπύλη), αλλά κυρίως από τη *συνισταμένη* των *δυνάμεων* που *αντανακλούν* τις *προσδοκίες* και *βλέψεις* μέσα στην *οικογενειακή δομή*. 'Από τη στιγμή *λοιπόν* που *δεν *εξαρτάται** στην *πλήρως* ή *οικογενειακή παραγωγή*, οι *καταναλωτικές *άπαιτήσεις**—*άπόρροια* από ένα *σημείο* και *πέρα* των *ύποκειμενικών σταθμίσεων*—*καθορίζουν* το *μέγεθος* και τη *διάρθρωση* της *παραγωγής*. 'Ακόμα, η *δυνατότητα* του *πλέγματος* *αξιολογήσεων* *αναγκών* να *κατευθύνει* την *παραγωγή*, *εκφράζεται* και *μέ* το *γεγονός* ότι *ή *ίδια* ή *θέση* της *εργασίας* *μέσα* *στά *πλαίσια* της *οικογένειας* *εξαρτάται* από *το *πλέγμα* αυτό**. 'Ετσι, η *εργασία* στην *αγροτική *οικογενειακή *έκμετάλλευση** που *δεν *έχει *ξεπεράσει** *άκόμα* τους *φραγμούς* της *αυτοκατανάλωσης* *τείνει* να *θεωρείται* *όχι* τόσο *στοιχείο *κόστους** όσο *μέσο* για την *ικανοποίηση* των *αναγκών*. *Είναι* *δυνατό*, *άπεναντι* *σε* *μιά *μείωση* της *τιμής* του *προϊόντος* που *παράγει* η *οικογενειακή *έκμετάλλευση**, η *ποσότητα* της *προσφερόμενης *εργασίας** να *αυξηθεί* *άντι* να *μειωθεί* (όπως *π.χ.* θα *συνέβαινε* με *μιά *γεωργική *επιχείρηση** που *θα *άπελυε** *ένα *μέρος* του *προσωπικού* της*), και *αυτό* *μέχρις* *ότου *άποκατασταθεί** και *πάλι* *το *έπιπεδο *ικανοποίησης** των *αναγκών* της *αγροτικής *οικογένειας**.*⁸*****

Δέν *θά *πρέπει** να *εξεχνάμε* *πώς* *το *έπιπεδο* αυτό* *είναι *συλλογικό**, και *αυτή *ακριβώς* η *συλλογική* *υπερσχύει* πάνω στην *ατομική *κρίση* *οποιοδήποτε *μέλους* *θα *προσέδιδε** *π.χ.* *ένα *διαφορετικό *ειδικό *βάρος* στη *δυσφορία* που *προξενεί* ο *μόχθος* της *εργασίας* ή στην *κάλυψη* *μιάς *επιλεγμένης* από την *οικογένεια *ανάγκης**. Στη *διαδικασία* της *αγροτικής *παραγωγής**, η *παραγωγή* *μιάς *όλο* και *μεγα-*********

λύτερης *ποσότητας* *προϊόντων* *άποφέρει* *όλο* και *μικρότερη *ικανοποίηση** από *ένα *σημείο* και *πέρα**, *έφόσον* *άρχίζει* να *επέρχεται* *ένας *σχετικός *κορεσμός* των *αναγκών**, ενώ *παράλληλα* *αυξάνει* ή *δυσφορία* που *προξενεί* η *ανάλωση* της *εργασιακής *ένέργειας**. 'Επομένως, η *συγκεκριμένη *ισορροπία* που *πραγματοποιείται* *ανάμεσα* στην *εργασία* (*δυσφορία*) και την *κατανάλωση* (*ανάγκη*) στην *οικογενειακή *έκμετάλλευση** *δέν* *είναι* *το *άποτέλεσμα* μόνο* των «*φυσικών*» *συνθηκών* της *οικογένειας* που *προδιαγράφουν* τις *ανάγκες* τους, *δηλαδή* του *μεγέθους* και της *σύνθεσης* της *οικογένειας* ή *άκριβέστερα* του *λόγου* *μη *εργαζομένων/εργαζομένων *μελών***,⁹ αλλά *έπίσης* και του *τρόπου* με *τόν *οποίο *υπάγονται** οι *επιμέρους *άτομικές *άποτιμήσεις* της *εργασίας* και των *αναγκών* στη *συλλογική *οικογενειακή *βούληση***.*****

Φαίνεται *πώς* η *επιβολή* της *συλλογικότητας* *αυτής* *μέ* την *κινητροποίηση* των *ιεραρχικών *μηχανισμών* μέσα* στην *αγροτική *πατριαρχική *οικογένεια** *άποσκοπεί* *στό* να *έξασφαλίσει* τη *σταθερή *ανάπαραγωγή* της *οικογενειακής *οικονομικής* *άλλα* και *ήθικης *ένότητας***. 'Η *τάση* *αυτο-ανανέωσης* του *οικονομικού *κυττάρου* *έκδηλώνεται* σε *μερικές *περιπτώσεις* *άκόμα* και *μέσα* *στις *άτομικές *προσπάθειες* των *μελών* της *οικογένειας* για *ανεξαρτοποίηση* και *δημιουργική *οικονομική *δράση** *πέρα* από *τά *στενά* *όρια* της *οικογενειακής *παραγωγής***.*******

"Όταν, *γιά *παράδειγμα**, *άσκούνται* *δημογραφικές *πίεσεις* στην *υπαίθρο* και *πιο *ειδικά* στη *μικρή *οικογένεια**, η *τελευταία* *αυτή *αντιδρά* *έπιστρατευόντας* τις *συνεκτικές *δυνάμεις* που *κρατούσαν* *τά *μέλη* της *σε *στενή *άλληλεξάρτηση* κάτω* από την *έποπτεία* και *καθοδήγηση* του *άρχηγού* της *οικογένειας**. *Σέ *πρώτη *φάση**, *πραγματικά* *φαίνεται* *πώς* *άρχίζει* *μιά *διαδικασία *άποσύνθεσης**. *Τό *πλεονάζον *έμψυχο *ύλικό *έγκαταλείπει** την *οικογενειακή *έστια* και *άναζητείται* *άλλού* *είτε* *στό *έσωτερικό* *είτε* *στό *έξωτερικό *άπασχόληση**, *έχοντας* *πιά* *τή *δυνατότητα* να *ανάπτυξει* *τόν *άτομικό* και *την *πρωτοβουλία* του*. *Στην *παραγωγικότητα* *όμως*, οι *δεσμοί* που *ένώνουν* *τά *άπόδραμα *μέλη* της *οικογένειας* με *τό *«*κέντρο*» *δέν *διασπώνται**, *άν* και *μπορεί* *να *γίνονται* *πιο *χαλαροί**, *περισσότερο* *άπό *οικονομική *άποψη* και *λιγότερο* *άπό *ήθική**. *Δέν *άποτελει* *μόνο *άπλη *ένιάσχυη* της *οικογένειας* ή *παροχή *χρηματικών *μέσων* από *τά *μέλη* που *μετανάστευσαν* *άλλα *μερικές *φορές* *αυτή *λειτούργει* *άν *χρηματοδότηση* και *συντήρηση* του *τρόπου *παραγωγικής *λειτούργειας* της *οικογένειας**. *Στην *Έλλάδα*, *γιά *παράδειγμα**,¹⁰ *γιά* *να *δισφαλιστεί* *ή *συνοχή* της *οικογένεια-**************************************

7. Βλέπε V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, R. Smith, B. Kerblay (eds), Irwin 1966.

8. Βλέπε S. Amin, K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, cd. Anthropos, 1974, σελ. 189.

9. Βλέπε V. Chayanov, *έ. ά.*, σελ. 60.

10. Βλέπε Κ. Τσουκαλάς, *Έξαρτηση και *ανάπαραγωγή*: *Ο *κοινωνικός *ρόλος* των *επαιδευτικών *μηχανισμών* στην *Έλλάδα*, 1830-1922**, 'Αθήνα 1977, σελ. 128.**

κῆς μονάδας—δηλαδή ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν μελῶν τῆς καὶ ἐπομένως ἡ ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας σάν συνόλου—ὁ τρόπος μοιράσματος τῆς πατρικῆς περιουσίας ἔχει συχνά χαρακτῆρα συμπληρωματικό (π.χ. σέ σχέση μέ τήν ἄρδευση) ἔτσι, ὥστε νά μὴν ἔχει τήν εὐχέρεια νά ἐκμεταλλεῖται ἕνα μέλος τόν κλῆρο του χωρὶς νά καταφύγει σέ συνεννόηση καὶ συναλλαγὴ μέ ἄλλο μέλος πού κατέχει συμπληρωματικό σέ φυσικο-τεχνικά χαρακτηριστικά κλῆρο.

Οἱ ἠθικές ἐπίσης ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν παίζουν σημαντικό ρόλο στή σύσφιγγξ τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, πού πολλές φορές περιορίζουν τήν ἀνεξάρτητη οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τῶν μελῶν. Οἱ ὑποχρεώσεις αὐτές μορφεῖ νά ἀπορρέουν εἴτε ἀπὸ μιά προηγουμένη οἰκονομικὴ δέσμευση εἴτε ἀπὸ τήν ἀποδοχὴ καὶ ἀφομοίωση ἐνὸς κοινωνικο-ἠθικοῦ κώδικα πού μεταβιβάζεται καὶ τηρεῖται ἀπὸ γενιὰ σέ γενιὰ στήν οἰκγένεια. Στὴν πρώτη κατηγορία, ἀνήκει καὶ ἡ περιπτώση ὅπου ἡ οἰκγένεια σάν σύνολο ἀναλαμβάνει τὸ σχεδιασμό, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ μέλους ἐκείνου (συνήθως ἐνὸς γιοῦ), πού κρίνεται ἱκανὸ γιὰ μιά σταδιοδρομία ἐξὼ ἀπὸ τὰ ἀσφικτικά ὄρια τῆς ἐπαρχίας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία τοῦ ἀπόδημου μέλους ἀναμένεται νά ἐπηρεάσει τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ θέση ὀλόκληρης τῆς οἰκογένειας, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προετοιμασία τῆς καὶ ὁ προγραμματισμὸς ἀφορὰ ὄλους μέσα στήν οἰκγένεια καὶ κάποτε λιγότερο ἀπ' ὄλους τὸν ἴδιο τὸν ὑποψήφιο μετανάστη.¹¹

Μετὰ λοιπὸν ἀπὸ τὴν περάτωση τῶν τυπικῶν σπουδῶν τὸν καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση—ἀνεξάρτητα πόσο δύσκολη μορφεῖ νά ἀποδειχθεῖ αὐτὴ ἢ πόσο ἀντιστοιχεῖ στὶς φιλοδοξίες πού εἶχαν ἐπενδυθεῖ πάνω στὶς σπουδές—ὁ γιὸς αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νά ἐξοφλήσει τὸ χρέος του παρέχοντας μιά κάποια κοινωνικὴ «προστασία» στήν οἰκγένεια—ἐφόσον εἶναι σέ θέση νά τὸ κάνει (ἂν εἶναι π.χ. πρόσωπο μέ προσβάσεις στὸν πολιτικὸ κόσμο)—καὶ ἐνισχύοντας οἰκονομικὰ τὴν οἰκγένεια. Ἴσως θά πρέπει ἀκόμα νά βοηθήσει καὶ αὐτὸς γιὰ τίς σπουδές ἐνὸς νεότερου ἀδελφοῦ, πράγμα πού τὸν προσθέτει βαρύτερες εὐθύνες καὶ κατὰ συνέπεια διχοτομεῖ ἀκόμα πῶς βαθιὰ τὴν οἰκονομικὴ του δραστηριότητα πού πασχίζει ἀπὸ τὴ μιά νά ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειας πού μορφεῖ νά ἔχει ἀποκτήσει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νά ἀνταποδώσει ὅσα θεωρεῖ πὼς ὀφείλει στὸς γονεῖς καὶ ἀδελφοῦς.¹²

Ἡ δευτέρη κατηγορία ὑποχρέωσης ἔχει ἀκόμα

πιὸ ἔντονα ἠθικὸ χαρακτῆρα. Πρόκειται γιὰ τὴν προικοδότηση τῶν θυγατέρων, πού καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ «ὑπόθεση» ὀλόκληρης τῆς οἰκογένειας, ἀφοῦ θεωρεῖται οἰκογενειακὸ ζήτημα «τιμῆς» νά πραγματοποιηθεῖ ὁ γάμος. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ὅπου ἡ οἰκογενειακὴ συνδρομὴ γιὰ τὴν προικοδότηση τῆς νύμφης ἐκτείνεται σ' ἕνα μεγάλο κύκλο συγγενῶν πέρα ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφοῦς.¹³

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τῆς προίκας διαφοροποιεῖται κατὰ περιοχές καὶ ἱστορικές περιόδους τῆς ἴδιας χώρας, ὅπως συμβαίνει στήν Ἑλλάδα, γιὰ παράδειγμα. Στὴ χώρα μας πάντως, ἐπικρατεῖ ἀκόμα ἡ «ὑπεργαμία» τῶν ἀνδρῶν παρά ἡ «ὑπεργαμία» τῶν γυναικῶν,¹³ δηλαδή ἡ κοινωνικὴ ἀναρροχίση μέσα ἀπὸ τὸ γάμο τῶν ἀνδρῶν, πού ἐξαφαλίζεται μάλιστα μέ τὴν ἀπόκτηση προίκας σέ ρευστὸ ἀντὶ σέ «εἶδος», ὅπως παλιότερα (τὰ λεγόμενα παραπροίκια).

Οἱ ἀδελφοὶ αἰσθάνονται ἀπὸ χωρὶς τὴν ὑποχρέωση νά συγκεντρώσουν τὸ ἀπαραίτητο ποσὸ πού θά δεικνύουν τὸ γάμο τῆς ἀδελφῆς τους, καὶ γενικὰ θεωρεῖται σωστὸ νά ἀναβάλουν τὸν δικὸ τους γάμο μέχρι νά ἀποκατασταθεῖ ἐκείνη. Ἀναστέλλεται ἔτσι γιὰ τὸν πρόσθετο αὐτὸ λόγο ἡ χάραξη μιᾶς ἀτομικῆς «γραμμῆς» οἰκονομικῆς πολιτικῆς κατευθυνόμενης πρὸς τὴν μεγέθυνση τῆς προσόδου τῶν ἀτομικῶν (κληροδοτημένων ἢ μὴ) περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν προσηκτικὴ, χωρὶς ἐπικίνδυνα ἄλλα καὶ ἐπιχειρηματικὲς καινοτομίες, μακροχρόνη καὶ συχνὰ γεμάτη θύσεις προσπάθεια συγκεντρώσεως τῆς χρηματικῆς προίκας γιὰ τὸ γάμο τῆς ἀδελφῆς. Ἄλλωστε, αὐτὸ «καταξιώνει» καὶ τὴν οἰκγένεια στήν κοινότητα ὀλόκληρη καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἱκανότητά της νά προάγει τίς τύχες τῶν μελῶν τῆς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἦταν χρήσιμο, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατανόηση τοῦ μηχανισμοῦ ἀποκρυστάλλωσης καὶ διαιώνισης τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν κυρίως ἀξιών μέσα στήν οἰκγένεια, νά ἐξετασθεῖ ἡ τελευταία αὐτὴ στὴ σχέση τῆς μέ τὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἄμεσο «περιβάλλον» τῆς.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ σάν δομὴ καὶ λειτουργικὴ μονάδα ἴσως παρουσιάζει σέ μεγαλύτερη ἔκταση πού προσιδιάζει σὲ μιά καὶ μόνο περιοχὴ, μιά χώρα ἢ μιά ἱστορικὴ περίοδο. Κοινὸ πάντως γνώρισμα εἶναι τὸ ὅτι τὸ χωριὸ ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἕνα ἄθροισμα οἰκογενειῶν συνδεδεμένων μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἰσχυροῦς κοινωνικοὺς καὶ ἠθικο-θρησκευτικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ ἕνα ὀλόκληρο «κόσμο» μέ δικές του ἀξίες καὶ κανόνες συμπεριφορᾶς. Ὁ χαρακτῆρας τῆς ζωῆς στὸ χωριὸ—κοινὲς ἐμπειρίες

11. Ibid.

12. Βλέπε W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Dover Publications, 1958, σελ. 89-112.

13. Βλέπε I. Λαμπιρῆ-Δημάκη, «Ἡ προίκα στήν ἑλληνικὴ κοινωνία» στὸ *Νέα Οἰκονομία*, 1966.

συσπείρωσης απέναντι στις φυσικές αντιξοότητες, αναγκαστικά στενές καθημερινές προσωπικές επαφές και βέβαια ολοκληρωτική σχεδόν άπουσία άνωθυμίας και μοναχικότητας—όπωςδήποτε συμβάλλει άποφασιστικά στη διαμόρφωση μίας κονφομιστικής και ίσοπεδοποιημένης νοοτροπίας σέ όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής. Τό χωριό είναι ό «κόσμος» του άγρότη άφομοιωμένος από τήν οικογένεια, πού άποτελεί έτσι ένα φορέα πού παραλαμβάνει και διαφυλάσσει τά κοινά παραδεγεμένα.

Είναι άλήθεια ότι ή κοινότητα του χωριού έμφανίζεται σαν όργανικά δεμένη ένότητα χωρίς έσωτερικές αντίθεσεις σ' ένα κατώτερο στάδιο εξέλιξης της και κατά κύριο λόγο σέ περιπτώσεις όπου άπειλείται από ένα έξωτερικό κίνδυνο, είτε αυτός είναι έμπορικός άναγωνισμός από άλλο χωριό είτε είναι έδαφικές διεκδικήσεις ξένων. Έτσι, άναπτύχθηκε και τό φαινομενικά παράδοξο στην άγροτική ψυχοσύνθεση νά συνυπάρχει ή άνυπόκριτη φιλοξενία πρós τους μακρινούς και άγνωστους ξένους και ή «άξενία» και καχυποψία απέναντι στους έγγύτερα πρós τό χωριό έγκατεστημένους.¹⁴

Πίσω όμως από τήν έπίφαση αυτή της όμογένειας και όμοψυχίας της κοινότητας, ή κάθε οικογένεια διατηρεί τήν οικονομική της αυτότελεια και—πράγμα εξέισου σημαντικό— τήν αίσθηση ότι όποιαδήποτε παραχώρηση πρós μιά κοινή παραγωγική δράση θά σήμαινε τήν άπαρχή της διάλυσής της. Οί οικογενειακές σχέσεις υπερτιμώνται σέ σχέση με τις κοινωνικές και προσωπικές έξω-οικογενειακές σχέσεις, και πολλές φορές είναι αδύνατο νά στερεωθούν προσωπικές φιλίες και προοπτικές για μακρόχρονη οικονομική συνεργασία έξω από τά οικογενειακά ή δια-οικογενειακά δίκτυα. Τη θέση της προσωπικής φιλίας ή και της συνεργασίας παίρνει ή άπλή έξυπνέριση, ό δανεισμός ενός έργαλείου ή οικιακού μέσου, ή ή εργασία ενός γείτονα στό οικογενειακό χωράφι με άντιμισθία τής εργασίας μέλους της οικογένειας στό χωράφι του γείτονα αυτού.¹⁵

Στό μεταξύ όμως ή πρόοδος της επικοινωνίας με τόν άστικό χώρο έπιφέρει κραδασμούς τόσο μέσα στην οικογενειακή όσο και τήν πολιτιστική άγροτική συνείδηση. Όπωςδήποτε, στις άγροτικές εκεί-

νες περιοχές, όπου οί οικογένειες συνδέονται στενότερα με τόν «έξω κόσμο» εξαιτίας της μετανάστευσης, ή διεύρυνση του πολιτιστικού όρίζοντα συντελείται με γρηγορότερο ρυθμό καθώς κυκλοφορούν και μεταδίδονται ταχύτερα τά πολιτιστικά πρότυπα τών άστικών κέντρων μέσα από τους διαύλους πού συνδέουν τήν οικογενειακή έστία με τήν «παροικία». Σέ άλλες περιοχές, πού άπομονωμένες, είναι περισσότερο δύσκολο νά έμπεδοθούν χωρίς σπασμούς «συμβιωτικές» σχέσεις ανάμεσα στόν παραδοσιακό πολιτισμό της ύπαιθρου και εκείνον τών πόλεων. Άνεξάρτητα όμως από τό άν προηγουίτα μιά όμαλή συνάντηση ή μιά σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στόν πολιτισμό της πόλης και του χωριού, στό τέλος μορφοποιείται μιά κάποια πολιτιστική σύνθεση στην ύπαιθρο, πού όμως παραμένει τεχνητή και γι' αυτό παροδική. Τεχνητή, γιατί όσο καιρό ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και ή κοινότητα του χωριού διατηρούν τις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές τους λειτουργίες, ή άντιστοιχία ανάμεσα στην οικονομία και τόν πολιτισμό της ύπαιθρου θά είναι άμφίβολη. Η οικογένεια άποβαίνει τό πεδίο όπου εκφράζεται ή άντίθεση ενός πολιτισμού πού διαστέλλεται και ταυτόχρονα άλλοιώνεται και μιάς οικονομικής πρακτικής ύπαγορευμένης από τις άναγκαιότητες ενός παρωχημένου σταδίου άνάπτυξης του άγροτικού χώρου. Σάν παραγωγική και κοινωνική μονάδα άνθιστάται πρós στιγμή στην έφοδο του πολιτισμού τών άστικών κέντρων και τών συνδρόμων της άπροσωποποίησης, του άτομισμού, του έπιχειρηματικού όρθολογισμού κτλ., διαισθανόμενη πώς ή έφοδος αυτή άκολουθεί μιά κρίσιμη οικονομική μεταβολή στις σχέσεις ύπαιθρου-άστικών κέντρων αλλά και παραγγέλλει ίσως μιά ακόμα πύο ριζική μεταβολή.

Πρόθεσή της είναι νά επιβιώσει και πάλι σαν συλλογική μονάδα. Είδαμε πόση σημασία έχει για τη συγκρότηση του οικονομικού λογισμού τών άγροτών ή διάταξη τών προτεραιοτήτων μέσα στην οικογένεια, ή έσωτερική κατανομή τών ρόλων, ό τρόπος οικονομικής δράσης της οικογένειας γενικά. Τό άν θά αλλάξουν τά χαρακτηριστικά αυτά και πρós ποιά κατεύθυνση, θά έξαρτηθεί βέβαια από τήν άποτελεσματικότητα και τήν άνοχη τών τυπικών μηχανισμών με τους όποιους άναπαράγεται και άνέβαλλε τόν έκσυγχρονισμό της ή άγροτική οικογένεια και ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση.

14. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, έ. ά.

15. Βλέπε J. Campell, P. Sherrard, *Modern Greece*, Ernest Benn Limited, London 1968, σελ. 335.